

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЇ В ПОСТГОЛОДОМОРНІ РОКИ (1933–1936): ПОРАЙОННИЙ ЗРІЗ

В науковий обіг вводяться систематизовані в порайонному розрізі дані про організовані владою переселення протягом 1933–34 рр. та депортації 1935–36 рр., в тому числі і за національною (етнічною) ознакою. Аналізуються причини, географія та демографічна статистика вказаних явищ. Детально простежується становище із масовим поверненням переселенців, що переїхали в спустошені Голодомором села південно-східної України у 1933–34 рр.

Ключові слова: депортація, Голодомор, переселення, національні (етнічні) меншини.

У період 1933–1936 рр. на території радянської України було здійснено декілька організованих переселень та депортацій. Вони стали логічним наслідком попередньої більшовицької політики. Спочатку у 1933 і на початку 1934 рр. спустошені Голодомором українські села заселяли добровільні переселенці. Серед них були як організовані владою (через вербовку) селяни, так і ті, хто переселився на «звільнені» землі самотужки. Для означення таких дій вживаємо термін «переселення». Та вже у 1935 р. при виселенні селянських господарств з прикордонних районів Вінницької та Київської областей і доприселенні їх у східні райони УСРР згоди у селян не запитували. Для означення примусового виселення вживається дефініція «депортація». У звільнені в результаті депортації садиби було доприселено селянські господарства із Чернігівської та Київської областей. Оскільки це були добровольці, то мова знову-таки йде про «переселення». Щодо 1936 року, то в тексті йтиметься лише про депортації.

Поставлена проблема загалом досліджена в історіографії. Переселення 1933–34 рр. аналізували переважно українські дослідники¹. Головною і незаперечною тезою досліджень з цієї тематики є концентрація уваги на тому факті, що понад 100 тис. селян з-за меж УСРР було переселено в спустошені Голодомором українські села. На жаль, навколо цієї тематики є чимало неточностей та спекуляцій, викликаних бажанням подати яскравий образ. При цьому небажані факти нехтуються. Наведемо типовий приклад: під час інтерв'ю Першому каналу українського телебачення влітку 2012 р. автор цих рядків навів дані про переселення у 1933 році з РСФРР та Білорусії до України 117 тисяч переселенців. Водночас зазначалося, що переважна більшість із них через півроку-рік повернулися додому. Однак в оприлюдненому на телебаченні інтерв'ю було показано лише першу частину сказаного, тобто названа кількість переселених². Таким чином, слухача та читача (відповідну текстову інформацію розмістили на сайті) підводили до висновку про те, що таке переселення спричинило відчутний русифікаційний вплив на вказані території, а це не відповідає дійсності.

Проблема депортацій 1935–1936 рр. знайшла відображення як в українській³, так і (це стосується переважно 1936 р.) в закордонній історіографії, насамперед польській⁴ і російській⁵. У цих працях аналізуються причини депортації, наводяться відомості щодо кількості депортованих, які, щоправда, не завжди збігаються, досліджуються долі депортованих тощо. Однак порайонний зріз депортацій, як правило, залишається поза увагою дослідників. Певним винятком є праці Г. Стронського та В. Жезицького, але географія їхніх досліджень не охоплює всю територію депортацій у 1935–1936 рр.

Метою цієї праці є оприлюднення порайонних відомостей про виселення та доприселення в УСРР в 1933–1936 рр. Пошук здійснювався у рамках підготовки карт до «Атласу Голодомору», що готується в Гарвардському інституті українознавчих досліджень. Така публікація допоможе з'ясувати маловідомі нині факти та надати аргументи для того, щоб позбавитися від міфологізації цієї проблеми.

Метою переселень 1933 — поч. 1934 рр. було заселення найбільш спустошених Голодомором українських сіл. Це була перш за все економічна потреба, адже хліб державі був потрібен, а вирощувати його у деяких районах не було кому. Депортації 1935 року мали вже дві причини: по перше, чистка західного кордону УСРР, а по-друге, те ж саме заселення спустошених Голодомором поселень. Значною мірою райони доприселення у 1935 р. співпадали із 1933–1934 рр., що у сукупності з даними про повернення переселенців з Росії, стверджує тезу про те, що переселення 1933–1934 рр. мало вплинуло на етнічний склад українського села. Врешті, з'ясування районів виселення та районів доприселення допоможе уточнити географію демографічних втрат як у східних, так і в західних районах УСРР. Більш масштабна депортація зразка 1936 року допоможе з'ясувати географію змін демографічної ситуації у міжпереписний період у західних районах Київської та Вінницької областей.

Переселення 1933–1934 рр. Матеріали цього переселення збереглися в українських архівах краще з поміж інших. Відомості в обласному розрізі вже давно використовуються істориками та опубліковані у збірниках документів⁶. Однак порайонних даних організованого владою переселення до цього часу не опубліковано.

Переселення відбувалося у дві черги — у листопаді–грудні 1933 року та у січні–лютому 1934 року. У першому випадку переселенці прибували винятково з-за меж УСРР — Горьковського краю, Центрально-Чорноземної, Західної, Івановської областей РСФРР та з Білоруської СРР. Власне кажучи, переселення згаданих вище 117 тис. осіб (точна цифра — 21 856 господарств, 117 149 осіб) було завершено наприкінці грудня 1933 р. Тобто це були переселенці першої черги. А вже з 10 січня 1934 р.⁷ почалася друга хвиля переселення — з Київської, Вінницької та Чернігівської областей УСРР та з Центрально-Чорноземної області РСФРР. В обох випадках наявні плани переселення були дещо перевищені, і про це зазначалося відразу по прибуттю останніх запланованих вагонів з переселенцями. Оскільки перевищення було незначним — на 2–7% від плану, до того ж ці цифри незначно різняться у різних зведеннях⁸, то у таблиці вико-

ристані планові показники. Врешті, саме їх 21 лютого 1934 р. Наркомзем подав до ЦК КП(б)У як звіт про виконану роботу. Дані розподілені по часу переселення.

Таблиця 1

Зведена відомість переселенців кінця 1933 — початку 1934 рр.⁹

Райони доприселення	Листопад–грудень 1933 р.		Січень–лютий 1934 р.	
	К-ість	звідки	звідки	К-ість
1	2	3	4	5
Одеська область	6500			5000
Зинов'ївська міськрада	500	БСРР		
Арбузинський (Благодатнівський)			Вінницька	300
Баштанський (Полтавський)			Київська	200
Велико-Виськівський	800	БСРР		
Велико-Врадіївський (Врадіївський)	600	Горьковський край		
Велико-Олександрівський	500	БСРР	Київська область	100
Голованівський			Вінницька	400
Добровеличківський			Вінницька	300
Доманівський			Вінницька	400
Знам'янський			Київська	700
Кахівський	400	БСРР		
Компаніївський	800	БСРР		
Криво-Озерський	200	Горьковський край	Вінницька	200
Любашівський	300	Горьковський край		
Ново-Архангельський			Вінницька	400
Ново-Бузький			Київська	400
Ново-Миргородський			Київська	300
Ново-Одеський			Вінницька	300
Ново-Український	1100	БСРР		
Першомайський			Вінницька	300
Рівнянський	900	БСРР		
Снігурівський	400	БСРР		
Савраневський			Вінницька	400

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
Хмільовський			Київська	700
Дніпропетровська область	6500			6300
Дніпропетровська міськрада			Чернігівська	200
Апостолівський	500	Західна обл.		
Бердянський			Чернігівська	500
Божедарівський	300	Західна обл.		
Василівський	300	Західна обл.		
Васильківський	650	Західна обл.		
Вел.-Білозерський	450	Західна обл.	Чернігівська	150
Вел.-Лепетихський	700	Західна обл.		
Вел.-Токмацький	500	Західна обл.		
Геничеський			Чернігівська	600
Долинський	400	Західна обл.	Київська	250
Кам'янський (нац. Російськ.)			Чернігівська	200
Коларівський (нац. Болгарський) с. Романівка			Чернігівська	600
Люксембурзький (нац. німецьк.)	300	Західна обл.		
Магдалинівський			Чернігівська	200
Межівський			Чернігівська	600
Мелітопільський	500	Західна обл.		
Михайлівський	300	Західна обл.		
Ниж.-Сірогозький	550	Західна обл.		
Ново-Васильківський (Покровський)			Київська	500
Ново-Празький			Чернігівська	550
Ново-Троїцький	450	Західна обл.	Чернігівська	200
Олександрівський			Київська	275
Павлоградський			Київська	600
Покровський			Чернігівська	200
Солонянський			Київська	100
Сталіндорфський (нац. єврейськ.)			Західна обл.	300
Царекостянтинівський			Київська	275
Якимівський	600	Західна обл.		

1	2	3	4	5
Харківська область	4500			5000
Сумська міськрада			Київська	100
Балаклійський			ЦЧО	280
Барвінківський	250	ЦЧО	ЦЧО	220
Близнюківський	550	ЦЧО	ЦЧО	250
Валківський			Київська	400
Велико-Бурлуцький	250	ЦЧО	ЦЧО	200
Вовчанський			ЦЧО	240
Глобинський			ЦЧО	600
Двурічанський	600	ЦЧО		
Ізюмський			ЦЧО	170
Карлівський			Київська	300
Кобиляцький			Київська	130
Красноградський	300	ЦЧО		
Краснокутський	750	ЦЧО		
Краснопільський (Жовтневий)			ЦЧО	450
Куп'янський			ЦЧО	600
Нехворошанський			Київська	140
Олексіївський (нац. російськ.)			Київська	120
Охтирський			Київська	250
Решетилівський			Київська	230
Сахновщанський	1600	ЦЧО		
Семенівський			Київська	200
Тростянецький	250	ЦЧО		
Чутівський			Київська	220
Донецька область	3500			4000
Маріупольська міськрада			Чернігівська	400
Амвросіївський			Чернігівська	600
Біловодський	600	Івановська	Чернігівська	300
Білолуцький	500	Івановська	Чернігівська	400
Гришинський			Чернігівська	300
Марківський	390	Івановська		
Ново-Псковський (Білокуракинський)	600	Івановська	Чернігівська	400
Олександрівський			Чернігівська	300
Покровський	510	Івановська		

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
Рубіжанський			Чернігівська	200
Сватівський	150	Івановська	Чернігівська	200
Старобільський	350	Івановська	Чернігівська	300
Старо-Каранський	400	Івановська	Чернігівська	300
Старо-Микольський (Володарський)			Чернігівська	300
<i>Всього по Україні</i>	21 000			20 300

Як вказувалося у звітному листі представників Наркомзема до Косіора, «Завдання з переселення в 4-му кварталі 21 000 господарств і в 1-му кварталі 20 300 господарств виконано цілковито»¹⁰. У додатку до звіту вказувалися такі дані, до яких для порівняння ми додали цифри з доповідної записки Наркомату землеробства до ЦК КП(б)У, датованої липнем 1933 р.¹¹:

Таблиця 2

**Співвідношення плану з переселення та реальних показників
в обласному масштабі**

В яку область переселення	План переселення	Переселено	% виконання	Переселено за даними від 1.07.34	К-сть районів доприселення
Дніпропетровська	12 800	13 265	104,2	13 108	29
Донецька	7 500	7 983	105,2	7 992	14
Одеська	11 500	11 854	103,1	11 842	24
Харківська	9 500	9 998	105	10 158	24
Усього	41 300	43 100	104,3	43 100	91

Втім, кількість дійсно переселених не є абсолютно точною. У більш пізніх зведеннях цифри були дещо змінені. Можливо, причиною цього був той факт, що після закінчення переселення відомості формувалися на основі районних звітів, чого не було раніше. Однак відмінність не є істотною. Водночас слід зазначити, що переселенцям, особливо з Росії, умови життя на місці переселення, незважаючи на усі надані їм пільги, здалися вкрай важкими і вони масово почали повертатися назад. На пільги, що їх надавала держава переселенцям та на причини повернень зверталася увага у статті автора цих рядків¹². Чимало переселенців не витримали й півроку перебування в українських селах. Для з'ясування тенденцій і надання матеріалів для порівняльного аналізу наво-

димо таблицю, у якій відзначено становище із поверненням переселенців влітку 1934 р.¹³

Таблиця 3

Відомість про повернення переселенців станом на 1 липня 1934 р.

Області виходу переселенців	Області заселення переселенців	Кількість переселених госп.	кількість тих, що повернувся	%
Івановська	Донецька	3 587	1 121	31,9
Чернігівська	Донецька	4 405	216	4,8
Всього по Донецькій		7 992	1 337	16,7
Горьковський край	Одеська	2 139	835	39,0
Білоруська СРР	Одеська	4 599	1 269	27,5
Київська	Одеська	2 017	270	13,3
Вінницька	Одеська	3 087	168	5,4
Всього по Одеській		11 842	2 542	21,4
ЦЧО	Харківська	8 137	774	9,2
Київська обл.	Харківська	2 021	140	6,6
Всього по Харківській		10 158	914	8,9
Київська область	Дніпропетровська	2 058	87	4,2
Західна обл. РСФРР	Дніпропетровська	6 826	643	9,4
Чернігівська	Дніпропетровська	4 224	340	8,0
Всього по Дніпропетровській		13 108	1 070	8,1
Всього по Україні		43 100	5 863	13,6

Бачимо яскраво виражену тенденцію: поверталися в основному ті, хто прибув з-за меж УСРР. Щоправда, переселенці із ЦЧО та Західної області РСФРР становлять певний виняток. Повернення цим не обмежалося. Приміром, у Марківському районі Донецької області до весни 1935 р. (там переселенців другої черги не було) залишилося 79 господарств із переселених 390, тоді як у грудні 1934 було ще 113¹⁴. Варто відзначити, що у тих місцях, з яких свого часу переселенці були завербовані до України, їх зустрічали не дуже радо та й виїжджали на свою малу батьківщину вони без худоби. Тому частина переселенців була змушена повернутися до України.

Навесні 1935 року Наркомзем УСРР підбив підсумки цього переселення. Вони були невтішними. Оскільки відомості подавалися у районному розрізі, вважаємо за потрібне їх опублікувати. Тим більше, що це частково допоможе уточнити, скільки у той чи інший район було переселено селянських господарств по факту.

Кількісні показники організованого владою («планового») переселення 1933–1934 рр. подано у таблицях 4,5,6,7¹⁵. Звернемо увагу на особливості вказаних таблиць. Курсивом виділені ті райони, які не фігурували під час переселенської кампанії 1933–1934 рр. Як правило, кількість переселенців у них незначна. Але сам факт їх появи свідчить про те, що обласне керівництво мало вплив на розподіл переселенців. Щоправда, є вірогідність того, що поява таких районів зумовлена тими змінами в адміністративно-територіальному устрої, що сталися в межах самих областей, як це було із П'ятихатським районом та Кам'янською міськрадою Дніпропетровської області (див. табл. 6).

З огляду на здійснене у лютому 1935 р. розукрупнення районів і відповідно появу нових 126 районів, слід відзначити, як воно відбилося у вказаних таблицях. З Одеської області відомості подані з урахуванням згаданого розукрупнення районів. Тому у випадках, коли як переселенські згадувалися новоутворені райони, в дужках зазначено, звідки вони були виокремлені. По Дніпропетровській області ситуація зворотна: відомості було подано за мережею районів на кінець 1934 р. Але під час доприселення у цю область у 1933 році ще не бралось до уваги здійснене у грудні 1933 укрупнення 5 районів, два з яких — Божедарівський та Михайлівський¹⁶, — були «переселенським». Тому для можливості порівняння даних Табл. 1 і Табл. 4. по Дніпропетровській області в таблиці вказується, до складу яких районів увійшли Божедарівський та Михайлівський. По Харківській області наданий перелік районів цілком відповідає тому, який був наприкінці 1933 — поч. 1934 рр. По Донецькій області немає повних даних. Однак наявні відомості з більше ніж половини районів, і вони надаються в таблиці. Наявні в таблицях підсумкові дані взяті із джерела, розбіжності із сумою кількісних показників районів вказані.

Таблиця 4

Зведена кількість господарств, які переселилися до районів Харківської області у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935

Назва	Прийнято переселенців	виїхало	Потім повернулося
1	2	3	4
Балаклійський	284	179	-
Барвінківський	324	215	-
Близнюківський	1090	539	4
Валківський	405	128	4
Велико-Бурлуцький	457	276	-
Вовчанський	254	148	1
Глобинський	630	115	10
Двурічанський	701	281	-
Ізюмський	170	59	-

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4
Карлівський	300	153	-
Красноградський	300	242	-
Краснокутський	1047	357	7
Краснопільський (Жовтневий)	559	158	8
Куп'янський	627	358	7
Нехворощанський	140	58	-
Кобиляцький	136	52	-
Олексіївський (нац. російськ.)	178	128	-
Охтирський	254	137	-
Решетилівський	236	109	6
ростянецький	275	137	-
Сахновщанський	1848	961	9
Семенівський	205	55	-
Сумський	93	11	-
Чутівський	240	112	-
Всього по Харківські області	10 683 (сума – 10753)	5031	49

Таблиця 5

**Кількість господарств, які переселилися до районів Одеської області
у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935**

Назва	Прийнято переселенців	виїхало	Потім повернулося
1	2	3	4
Аджамський (з Кіровської міськради)	267	230	
Арбузинський	190	147	
Велико-Олександрівський	255	234	
Велико-Виськівський	359	289	
Баштанський	186	152	
<i>Бериславський</i>	27	22	
Березнеговатський (із Снігурівського)	225	215	
Благодатнівський (з Арбузинського)	126	109	
Добровеличківський	288	99	

Продовження таблиці 5

1	2	3	4
Варваровський(з Миколаївської міськради та Ново-Одеського району)	21	14	
Володимирівський (з Ново-Бузького)	134	171 (з Єланецьким)	
Велико-Врадіївський (Врадіївський)	663	624	
Голованівський	398	162	
Горностаївський (з Кахівського)	154	132	
Доманівський	251	172	21
Єланецький (з Ново-Бузького та Вознесенського р-нів)	83	- (див. Володимирівський)	
Знам'янський	1014	681	
Криво-Озерський	427	250	
<i>Калініндорфський</i>	11	3	
Компаніївський	580	491	9
Кахівський	273	250	
Кіровська (Зинов'ївська міськрада)	208	172	
Любашівський	300	190	
Мало-Виськівський (з Велико-Виськівського та Хмільовського районів)	563	409	
Мостовський (з Доманівського, Карл-Лібкнехтовського та Березівського)	148	90	
Ново-Архангельський	311	142	
Ново-Бузький	211	199	
Нововоронцовський (з Велико-Олександрівського)	355	305	
Ново-Миргородський	303	153	
Ново-Одеський	283	238	
Ново-Український	508	465	
<i>Ольшанський</i>	86	63	
Піщано-Бродський (з Ново-Українського та Добровеличківського)	681	565	
Першомайський	259	215	2
Привільнянський (зі складу Баштанського та Ново-Бузького районів)	27	21	
<i>Роздільнянський</i>	7	-	
Рівнянський	945	898	
Савраневський	399	153	

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4
Снігурівський	186	147	
Тишковський (з Ново-Архангельського та Голованіського)	130	68	
Хмільовський	140	65	
Всього по Одеській області	11 962 (сума – 11982)	9 006	43

Таблиця 6

Кількість господарств, які переселилися до районів Дніпропетровської області у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935

Назва	Прийнято переселенців	виїхало	Потім повернулося
1	2	3	4
Апостолівський	598	446	10
Бердянський	637	340	-
Кам'янська міськрада (увійшло 7 сільрад Божедарівського району в тому числі і Божедарівська)	130	97	-
Василівський	641	522	2
Васильківський (Михайлівський район увійшов до його складу цілком)	657	279	-
Вел.-Білозерський	647	436	27
Вел.-Лепетихський	715	595	-
Вел.-Токмацький	491	433	-
Геничеський	635	425	8
Дніпропетровський	201	148	-
Долинський	686	584	41
Кам'янський (нац. російськ.)	215	161	-
Коларівський (нац. болгарський)	511	314	7
Костянтинівський (Царекостянтинівський)	301	226	-
Люксембурзький (нац. німецьк.)	308	197	13
Магдалинівський	200	163	-
Межівський	497	322	16
Мелітопільський	543	377	-
Ниж.-Сірогозький	563	422	11

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4
Ново-Васильківський	566	328	3
Ново-Празький	595	433	2
Ново-Троїцький	661	419	-
Олександрійський	391	136	14
П'ятихатський (увійшла 1 сільрада Божедарівського району)	31	24	-
Павлоградський	540	341	1
Покровський	253	204	10
Солонянський	131	90	-
Софіївський (увійшло 12 сільрад Боже- дарівського району)	115	67	4
Сталіндорфський (нац. єврейськ.)	311	200	58
Якимівський	612	517	5
Всього по Дніпропетровській області	13 342 (сума дає число 13 382)	9 246	232

Таблиця 7

**Кількість господарств, які переселилися до районів Донецької області
у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935**

Назва	прибуло	вибуло	Поверн.
1	2	3	4
Амвросіївський	508	264	
Біловодський (Староб. округ)	959	549	
Білокуракінський (Староб. округ) (виді- лений в листопаді 1933 із Новопсков- ського, при плануванні переселення 1933– 34 рр це не враховувалося) ¹⁷	770	491	
Білолуцький (Староб. округ)	420	132	
Володарський	378	262	
Костянтинівський	86	29	
Краматорський	161	66	
Лозно-Олександрівський (Староб. округ) (виділений у листопаді 1933 року із Білолуцького)	569	333	
Маріупольський	718	420	

Закінчення таблиці 7

1	2	3	4
Марківський (Староб. округ)	401	329	
Новопсковський (Староб. округ)	352	167	
Олександрівський	132	58	
Постишевський (Гришинський)	243	97	
Рубіжанський	69	36	
Старо-Каранський	284	235	
Тельмановський (виділений у листопаді 1934 із Старо-Каранського, при цьому Ново-Каранська сільрада і станція Карань Волноваського району переходили до складу Старо-Каранського району) ¹⁸	445	290	
По Старобільському округу	5129	2826	300
Всього по Донецькій області	8153 хоз	4580	327

Низка районів Донецької області не згадана. Зокрема, із Старобільського округу — Сватівський, Покровський, Нижнє-Дуванський, Старобільський, а з урахуванням здійсненого на той час розукрупнення — ще й Йовсугський, Містківський та Троїцький. Є сумніви щодо достовірності підсумкових цифр, оскільки незрозумілі ті складові, сума яких дала вказаний результат. Але, на жаль, перевірити джерело за даними Наркомзему УСРР ми не маємо змоги, оскільки відповідні справи за 1935 р. були знищені.

Наведена у **табл. 4–7** кількість переселенців в обласному розрізі є дуже близькою до наведених у **табл. 2** цифр. З цього випливає, що самовільні переселенці у цих звітах не враховуються. Про це ж свідчать і заголовки документів, де нерідко вживається слово «планові». Тому, завершуючи тему переселення у 1933–1934 рр., варто звернути увагу на самовільне переселення. Його масштаби оцінити важко, але є підтвердження того, що мова йшла про тисячі господарств. Зокрема, у відправленій у серпні 1933 р. телеграмі М. Хатаєвича Постишеву йшлося про 1 500 господарств, які самовільно переселилися до Дніпропетровської області із Західної області РСФРР та Білорусії¹⁹. Як зауважував 3 серпня 1933 р. у телеграмі до Сталіна Я. Яковлев, «і в Харкові, і в Дніпропетровську десятки делегацій від колгоспів Західної області з проханням переселитися на Україну».

Потреба доприселення кидалася в очі. У тій же телеграмі Яковлев навів такий приклад: «В колгоспі ім. Сталіна Мелітопольського району у порівнянні з тим, що було раніше залишилося не більше третини господарств, менше п'ятої частини з кінями, на 1 господарство припадає більше 20 гектарів найродючішої землі, не рахуючи гектара саду та городу. Сюди переселилися в порядку договору з колгоспом 50 колгоспних родин з колгоспу «Красный Октябрь» Західної області, де на одне господарство припадає близько гектара посіву». Сталін

відписав Молотову: «Треба б поквипити з можливим «переселенством селянства»²⁰.

Вказані обставини спонукали керівництво СРСР поставити справу на конвеєр, тобто організувати офіційне переселення російських та білоруських селян на спустошені землі Голодомором землі України, результати якого подані вище. Наостанок зазначимо, що проблема самовільних переселенців залишалася актуальною і надалі. Своїм рішенням від 9 листопада 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У прохало ЦК ВКП(б) надати «групам переселенців, що йдуть самопливом /самоходів/ всіх пільг, що надаються переселенцям і зарахувати їх поверх плану»²¹. Нам не вдалося знайти відповідь на це звернення. Щоправда, як свідчить один із документів з Луганщини, наприкінці 1934 р. «самоходів» не ототожнювали із плановими переселенцями: в директиві Донецького обкому районним органам влади відзначалося: «Вдруге пропоную надіслати дані про кількість переселенців-самовольців (не планових), що їх прийнято в колгоспи вашого району протягом осені 1933 р. — весни 1934»²².

Депортації на переселення 1935 року

Депортація 1935 р загалом досліджене явище. Однак опрацювання джерел внесло певні корективи до бачення цієї проблеми. Зокрема, виявилось, що при депортації лютого-березня 1935 р. національна ознака не була головним критерієм відбору. Тобто мова не йде про депортацію за національною ознакою, як це іноді вважається за умовчанням. Хоча відсоток поляків та німців був вище за пересічний, але головним критерієм цієї депортації була ймовірна нелояльність депортованих господарств/родин/сімей (ці поняття вживаються як синоніми) радянській владі. В постанові про переселення говорилося, що мотивувати треба так: переселяють, мовляв, ті чи інші господарства «як такі, що не проявили себе у зміцненні кордону та колгоспного ладу»²³. Щоправда, у відомчих директивах мова вже йшла про «націоналістичні та антирадянські елементи»²⁴. Вказане уточнення підтверджується аналізом національного складу переселених. Згідно довідки НКВС, датованої 15-м липня 1935 р., він був таким²⁵:

Таблиця 8

Загальна кількість та національний склад селянських господарств, депортованих з прикордонних районів Київської та Вінницької областей у лютому–березні 1935 р. у східні райони УСРР

Національність	Кількість господарств	осіб
українці	3434	
поляки	2 866	
німці	1 903	
інші	126	
разом	8 329	38 892

Віднайдені у джерелах відомості по районах виселення та доприселення будуть надані далі. Окрім таких порайонових даних є можливість зазначити і кількість депортованих за межі УСРР «родин куркулів та антирадянського елементу», що їх було виселено з тих же таки прикордонних районів 1–9 лютого 1935 р. «в спецпоселення Белбаткомбінату», тобто перед депортацією вказаних 8 329 родин у східні області УСРР. Та жаль, порайонних даних нам віднайти не вдалося. Загальні ж числа подані у **табл. 9**²⁶.

Таблиця 9

Загальна кількість та національний склад родин «куркулів та антирадянського елементу», депортованих 1–9 лютого 1935 р. з прикордонних районів Київської та Вінницької областей «в спецпоселення Белбаткомбінату»

Національність	Кількість господарств	осіб
поляки	681	
німці	615	
українці	589	
інші	115	
разом	2000	8 678

Повернемось до депортації, що відбувалася з 20 лютого до 15 березня та майже одночасного з нею доприселення добровільних переселенців на місце депортованих (з 10 до 25 березня 1935)²⁷. В центр уваги поставлено а) райони західної частини УСРР, звідки, з одного боку, відбувалася депортація (за постановою — 8 300 господарств), а з іншого — доприселення (за постановою — 4 000 тис. госп.); б) райони, у які були спрямовані депортовані господарства у лютому–березні 1935 р. Поза увагою залишаються райони, з яких вербували добровільних доприселенців (4000): таких районів було 73, з них у Київській області — 47, а в Чернігівській — 26²⁸. Відповідно, кількість господарств, що переселялися з кожного з них, була незначною і тому мало впливала на місцеву динаміку населення.

Відомості про переселення лютого–березня 1935 р. мають різне походження. З одного боку — це остаточно узгоджені плани (в тому числі і в районному розрізі), ухвалені з урахуванням пропозицій обласних органів влади. З іншого — такі ж детальні, тобто порайонні підсумкові звіти про переселення вже після його завершення. Є також загальні дані із довідки НКВС СРСР про загальну кількість депортованих, що дещо відрізняються від згаданих цифр. Втім, відмінність неістотна:

а) Остаточний план (**23 січня — 2 лютого 1935 р.**) — **8300** господарств.

б) Підсумкові дані про переселення (**квітень 1935**, підрахунок) — **8342** госп.²⁹

в) Відомості із довідки НКВС СРСР від 15 липня 1935 р. — **8329** госп.³⁰

Зрозуміло, що плани, навіть якщо вони кінцеві, в ході самого переселення можуть бути незначно скориговані. Тому за основу карт доречніше взяти наявні в джерелах відомості з фактично здійсненого переселення. Втім, якби не існувало підсумкових відомостей, то можна було обійтися і планами — як бачимо, відмінність була неістотна — 42 господарства. Однак у підсумкових даних (пункт **б**) вказана кількість не лише депортованих, а й доприселених господарств. Тому ми використали саме їх. Щоправда, у випадку із Київською областю маються деякі розбіжності самої таблиці: підрахунок порайонних даних кількості депортованих господарств не збігається із загальним підсумком, зазначеним у таблиці (там на 7 господарств більше). Але, знову таки, ця цифра настільки незначна, що нею можна знехтувати. Ще меншою є розбіжність у кількості доприселених господарств — замість запланованих 4000 переселено було 4005 господарств. Усі дані узагальнені у **табл. 10**³¹ та в **табл. 11**³².

Таблиця 10

Підсумкові відомості із кількості депортованих та доприселених господарств прикордонних районів Вінницької області (лютий–березень 1935 р.)

Назва району	Депортовано господарств	осіб	Доприселено	Осіб
Волочиський	259	1127	-	
Городоцький	150	692	50	203
Дзержинський	140	662	41	193
Жмеринський	250	1022	-	
Ізяславський (Заславський)	363	1753	120	518
Любарський	212	886	149	588
Ляличівський	250	1050	100	425
Ляховецький	202	1001	51	217
Полонський	180	832	110	449
Проскурівський	200	793	102	433
Славутський	305	1462	142	630
Шепетівський	353	1548	151	561
Разом	2864	12828	1016	4217

Підсумкові відомості із кількості депортованих та доприселених господарств прикордонних районів Київської області (лютий–березень 1935 р.)

Назва	Виселено господарств	Осіб	Доприселено господарств
Баранівський	300	1484	196
Барашівський	195	859	91
Городницький	250	1245	83
Емільчинський	320	1687	146
Коростенський	490	2359	232
Мархлевський	1000	4694	742
Новоград-Волинський	1000	4694	456
Олевський	520	2670	110
Пулинський	996	4581	786
Словечанський	150	784	50
Ярунський	250	1211	101
Разом	5478	26616	12214

Знайти порайонові підсумкові відомості про те, як розподілилися «по факту» депортовані у районах східної України поки що не вдалося. Винятком є райони Старобільського округу Донецької області. Натомість є «остаточні плани», що, як можна зробити висновок із вказаного вище та із прикладу районів Старобільського округу, близькі до підсумкових цифр. Тому саме їх і використовуємо для наповнення таблиць 12, 13, 14. Слід також відзначити, що, згідно постанови ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р. Сватівський, Покровський, Лозно-Олександрівський, Білолуцький, Троїцький райони Донецької області, та Двурічанський Харківської були відведені для переселення представників **німецької** національності. Інші райони Старобільського округу, тобто Біловодський, Білокуракінський, Верхне-Теплівський, Марківський, Нижньо-Дуванський, Ново-Астраханський, Ново-Айдарський, Новопсковський та Старобільський, а також «північно-західні райони Дніпропетровської області»³³ (наприклад, Ново-Празький, але переліку районів у постанові немає) були призначені для переселенців польської національності.

Цікава деталь: у постанові згадано Троїцький та Покровський райони Донецької області як місце для доприселення етнічних німців. Однак у затвердженому до переселення переліку районів Троїцького району немає. На наш погляд, пояснити такий парадокс слід тими змінами в адмінподілі, які в той час саме відбувалися. На час складання переліку районів користувалися тією їх мережею, яка була в наявності. Троїцький район був утворений постановою

ВУЦВК від 22 січня 1935 р.³⁴, тобто напередодні засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому було затверджено рішення про депортацію. Щоправда, його межі, тобто перелік сілрад які виокремлювалися з Покровського району, формально були визначені 13 лютого 1935 р.³⁵, але принцип його утворення (виокремлення зі складу Покровського району) членам політбюро ЦК був, звичайно, відомий вже й 23 січня. Це, ймовірно, і зумовило згаду Троїцького району Донецької області як місця доприселення селян німецької національності. Тепер звернемо увагу на таблиці:

Таблиця 12

Остаточні плани розселення депортованих із західних областей УСРР (лютий–березень 1935) у Дніпропетровську область³⁶

Назва району	Доприселено господарств
Василівський	300
Васильківський	200
Вел.-Білозерський	350
Вел.-Лепетихський	400
Межівський	250
Ниж.-Сірогозький	400
Ново-Златопільський	200
Ново-Празький	400
Ново-Троїцький	300
Павлоградський	300
Покровський	250
Солонянський	100
Сталіндорфський	150
Царекостянтинівський (Костянтинівський, з квітня 1935 — Куйбишевський)	220
Разом	3800

Таблиця 13

Остаточні плани розселення депортованих із західних областей УСРР (лютий–березень 1935) у Харківську область³⁷

Барвінківський	200
Близнюківський	200
Велико-Бурлуцький	200
Двурічанський	240

Закінчення таблиці 13

Карлівський	200
Красноградський	200
Краснокутський	300
Куп'янський	350
Сахновщанський	650
Разом	2540

Таблиця 14

**Остаточні плани розселення депортованих із західних областей УСРР
(лютий–березень 1935) у Донецьку область**

Назва району	План розселення ³⁸	переселилося станом на 15.02.1935 ³⁹
Біловодський	250	257
Білокуракінський (виділений в листопаді 1933 із Новопсковського) ⁴⁰	280	233
Білолуцький	100	101
Верхнє-Теплівський (нац. російськ.)	100	100
Лозно-Олександрівський (виділений у листопаді 1933 року із Білолуцького)	200	200
Марківський	300	306
Нижньо-Дуванський (виділений у листопаді 1933 року зі складу Покровського району)	150	165
Ново-Айдарський	100	100
Ново-Астраханський (виділений у листопаді 1933 р. зі складу Рубіжанського району)	100	
Ново-Псковський	150	108
Остгеймський (виділений у листопаді 1934 із Старо-Каранського, при цьому Ново-Каранська сільрада і станція Карань Волноваського району переходили о складу Старо-Каранського району) ⁴¹	300	
Покровський	200	194
Рівеньківський	300	
Сватівський	200	197
Старобільський	100	100
Старо-Каранський	300	
Разом	3130	

Нагадаємо, що депортація з прикордонної смуги у лютому–березні 1935 р. вказаними цифрами не обмежувалася. Показовим є приклад Мархлевського району. Так, якщо у східні райони було депортовано 1000 господарств, то всього у лютому–березні 1935 р. «виселено у віддалені місця Союзу і переселено у віддалені від кордону райони України» дещо більше — 1188 господарств⁴². З цього можна зробити висновок, що 188 господарств району було виселено 1–9 лютого 1935 р. «в спецпоселення Белбаткомбінату» (див. табл. 2). На жаль, відомостей з інших районів немає, тому депортація у ці «спецпоселення» залишається без порайонної розбивки.

В 1935 р. відбулося ще одна невелика депортація та доприселення. І знову з Мархлевського (на час депортації вже «колишнього Мархлевського») району. В жовтні було виселено із Мархлевського району 350 господарств, із них 300 — в Харківську область, 50 — на «Білбалтбаб» (Біломоро-Балтійський концентраційний табір). Натомість із інших районів Київської області було переселено до Мархлевського району 200 господарств. Остаточний розподіл розселення господарств по районах Харківської області був таким⁴³:

Красноградський — 100

Сахновщанський — 100

Вільховатський — 50

Близняківський — 50

Іноді в літературі зустрічаються інші цифри, приміром, про переселення 100 господарств до Вільховатського (Ольховатського) району⁴⁴. Однак ознайомлення із архівними джерелами свідчить про те, що то було проміжне рішення — у Вільховатському районі не було можливості прийняти 100 господарств і тому й з ініціативи Харківського обкому КП(б)У політбюро ЦК вирішило 50 господарств переселити до Близняківського району, а 50 залишити для Вільховатського. Цим депортації у 1935 р. завершилися, однак ухвалені ще в 1935 р. рішення стали законодавчою базою для депортацій 1936 р.

Депортації 1936 року. Мережа районів цього року істотно відрізняється від мережі початку 1935 р. Адже у лютому 1935 року на базі розформовуваних політвідділів МТС було створено 126 нових районів. Для порівняння із географією депортацій попереднього року відзначимо, що у прикордонній смузі Вінницької області, звідки і відбувалися депортації в 1935–1936 рр., були розукрупнені такі райони: Антонінський — утворенням Красилівського, Теофіпольський — з утворенням Базалійського, Славутський — з утворенням Берездівського, Заславський — з утворенням Плужнянського⁴⁵. Новоутворені райони, з яких відбувалася депортація, у таблицях виділені прописом. Але у випадку позначення «старого» району та обставина, що він був розукрупнений (як, наприклад, зі складу Заславського було виокремлено Плужнянський район) не зазначено. То що ж ми маємо з депортаціями у 1936 році?

У 1936 р. депортація відбувалося згідно двох рішень. По-перше — депортація 1500 польських господарств з Вінницької області. Це переселення відбулося у січні 1936 р. По-друге — переселення 15 000 польських та німецьких господарств до Казахстану згідно постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. (принципово це рішення Кремлем було ухвалене ще в січні 1936 р.)

Першим було переселення 1 500 польських родин з Вінницької області на схід України. Це було останнє велике організоване внутрішньоукраїнське переселення міжвоєнного періоду. Співставлення архівних джерел із тими відомостями, що вже опубліковані, дозволяє, по перше, верифікувати та підтвердити опубліковані Віктором Жезицьким дані, з яких і складається таблиця, а по-друге, визначити не лише райони, звідки відбувалася депортація, а й, частково, куди були переселені ті чи інші господарства. На жаль, обмеженість джерел не дає можливості визначити усі райони, куди відбувалося переселення. Однак наявні відомості свідчать, що кількість переселених до кожного з районів була незначною, тобто районів доприселення було більше, аніж районів виселення.

Таблиця 15

**Порайонний зріз депортованих у січні 1936 р. із Вінницької області
1500 польських господарств⁴⁶:**

Назва районів	Кількість сімей
Антонінський	100
<i>Базалійський</i>	50
Волочиський	151
Городоцький	250
Жмеринський	39
Ізяславський	100
Козятинський	80
<i>Плужнянський</i>	100
Проскурівський	150
Сатанівський	100
Славутський	100
Старокостянтинівський	100
Шепетівський	180
разом	1500

У оперативних зведеннях відзначалося, що переселення відбувалося у райони Донецької та Харківської областей⁴⁷. Серед районів, куди спрямовувалися депортовані, називалися. Мілівський, Марківський, Містківський (виділений у лютому 1935 зі Сватівського), Сватівський, Лозно-Олександрівський, Ново-Айдарський, Троїцький (виділено у лютому 1935 з Покровського), Йовсугський (утворено у лютому 1935 зі складу низки сільрад Біловодського та Старобільського районів), Білокуракінський райони Старобільського округу Донецької області. Зазвичай з одного району переселення відбувалося у два. Переліку районів Харківської області, куди відбувалося переселення, нам віднайти не вдалося. З огляду на це вказані відомості у таблицю не внесені.

Основна депортація 1936 року відбулася пізніше. Ще 25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги», у якому йшлося про потребу переселити навесні 1936 р. 6–7 тисяч німецьких та польських родин «головним чином за межі України»⁴⁸. Ці плани були звірені з кремлівським начальством. 23 січня 1936 р. була ухвалена постанова РНК СРСР № 111/21 «Про переселення з УСРР до Казахської АСРР», якою передбачалося переселення 15 000 польських та німецьких родин з України до Казахстану⁴⁹. Переселення планувалося в два етапи — перша черга у травні–червні (одна третина господарств), і друга черга у серпні–вересні. Протягом лютого–квітня тривав процес підготовки рішення та підрахунку необхідних для його реалізації витрат.

28 квітня 1936 РНК СРСР ухвалив постанову «Про виселення з УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської УСРР 15 000 польських та німецьких господарств». Незважаючи на, здавалося б, ретельну підготовку постанови, у її тексті містилися нереальні плани: 15 тис господарств та, відповідно, 45 тис осіб⁵⁰, тобто, за задумом творців постанови, одне господарство (сім'я) мало складатися із трьох осіб. Це аж ніяк не співвідносилось із реальними, — в середньому родина становила трохи менше 5 осіб. Оскільки ж головним показником була кількість господарств, то врешті кількість депортованих до Казахстану виявилася значно вищою — 69 283 особи⁵¹. Та обставина, що дані українського НКВС дещо відрізняються (йдеться про 69 977 осіб⁵²) не має бентежити, оскільки не усі депортовані доїхали до місця призначення. У літературі як причина цього називається як різного роду хвороби (шлях був далекий), так і та обставина, що зовсім невелика кількість господарств була переселена в Росію. Враховуючи вказане, можна з впевненістю стверджувати, що дані НКВС УСРР співпадають із даними НКВС СРСР.

Постає логічне питання — скільки представників кожної національності було депортовано? В історичній літературі регулярно згадується введена в науковий оборот російським істориком Ніколаєм Бугаєм цифра — мовляв, було депортовано 35 820 поляків, з яких безпосередньо до Казахстану — 35 735⁵³. Однак, враховуючи ту обставину, що у районах, з яких відбувалася депортація, поляків було значно більше ніж німців, а всього було депортовано майже 70 тис. населення (тобто, якщо вірити відомостям Бугая — майже половина депортованих — німці?), то така цифра виглядає малоймовірною.

На перший погляд, більш ймовірні дані наводить німецький дослідник Віктор Денінгхаус. Він відзначає: «У два прийоми — в червні та у вересні 1936 р. — з українського прикордоння виселили 15000 господарств (69 283 осіб), із них поляки становили 75,7%, німці — 23,4%, українці — 0,8%⁵⁴. Зацікавившись джерелом цих відомостей, ми перевірили вказане у виносці джерело. На жаль, там не містяться дані про відсоток виселених за етнічним походженням і йдеться лише про загальну кількість господарств та депортованих осіб⁵⁵. Недовіра до наведених відомостей лише посилюється наведеним у виносці твердженням німецького історика про те, що «лише в першу групу депортованих увійшло 35 820 поляків»⁵⁶. Адже, як свідчать опубліковані у

спеціальному збірнику документи, які використовує і сам Денінгхаус, перша група депортованих (травень–червень) була меншою від другої (вересень). У червні усього було депортовано 26 778⁵⁷, тобто на 9 тисяч менше, аніж, згідно процитованого твердження, було переселено самих лише поляків. Польський історик Г. Стронський, який був одним із піонерів дослідження цієї тематики, кількість депортованих до Казахстану поляків оцінює приблизно в 60 тисяч⁵⁸. Однак це хоч і обґрунтовані, але все-таки підрахунки. Погоджуючись із тим, що більшість депортованих становлять поляки, автор цих рядків не бачив можливості детально висвітлити цю проблему. Зокрема, не було можливості надати відомості про етнічний склад депортованих у районному розрізі.

Вирішити проблему допомогли надані українським істориком Романом Подкурмом матеріали справи з архіву СБУ, за що автор йому дуже вдячний. Вказані там підсумкові відомості дають підстави стверджувати, що з депортованих 15 000 господарств 11 494, або 76,7%, були польськими, а решта — німецькими⁵⁹. У цій справі наявна майже уся інформація щодо виселення у порайонному масштабі. Зокрема, є повні дані обох етапів депортації (травень–червень та вересень 1936 р.) в порайонному розрізі з Київської області, які частково спростовують підрахунки, що їх зробив Г. Стронський⁶⁰. Є усі порайонні дані другого етапу депортації (вересень 1936) з Вінницької області. Щоправда, не вистачає деяких відомостей з останніх днів виселення першого етапу депортації (червень 1936 р.) з Вінницької області. Це стосується кінцевої кількості депортованих із Плужнянського та Шепетівського районів. Однак вказаний недолік компенсується цифрами, оприлюдненими В. Жезицьким, оскільки спільні для обох джерел цифри однакові. У тексті Жезицького наводиться порайонний зріз кількості польських родин, депортованих і до Казахстану у травні–червні 1936 р. Відомості взяті ним із Вінницького державного архіву.

Порівняльний аналіз двох джерел дає змогу зробити такі висновки. По-перше, вказані Віктором Жезицьким цифри депортованих польських господарств цілковито відповідають даним із районів завершеної депортації, що є у справі із архіву СБУ. Є лише одне неспівпадіння — у статті Жезицького йдеться про депортацію 237 польських господарств із Берездівського району⁶¹, а у справі з архіву СБУ — 239⁶². Однак ця відмінність є наскільки незначною, що нею можна знехтувати. По-друге, загальна кількість депортованих з чотирьох районів, з яких є кінцеві дані (Проскурівський, Славутський, Волочиський, Берездівський) відповідає планам. Є лише одна незначна відмінність — у Славутському районі замість 300 господарств було депортовано 303. Оскільки загальні звіти свідчать, що запланованого показника — 2250 господарств з Вінницької області, — було досягнуто, то це дає підстави вважати, що 3 господарства було «недобрано» із Плужнянського або Шепетівського районів. У поданій нижче таблиці ці три господарства екстрапольовані між вказаними районами, хоча, ймовірно за все, «недобір» був у якомусь одному районі. На жаль, ми не маємо змогу з'ясувати у якому, але можемо стверджувати, що це стосується селянських господарств етнічних поляків.

Вказані джерела та обрахунки дають підстави для складення порайонних таблиць депортації. Спочатку звернемося до першого етапу, що відбувався у травні–червні 1936 р. Тоді з України було вислано 5 567 господарств, депортованих з Вінницької області та Київської областей. Їх розподіл відображено у **таблицях 16⁶³ та 17⁶⁴**. Підрахунок по Новоград-Волинському району виявив часткові розбіжності у національному складі депортованих. Спробуємо пояснити. У звітах НКВС наводяться підсумкові дані по загальній кількості депортованих та їх національному складу. Підсумкові відомості з інших чотирьох районів цілковито узгоджуються із поденними звітам про депортацію, що робилися органами НКВС 25 травня — 3 червня 1936 р. і тому є незаперечними. На відміну від цих районів, окремої підсумкової відомості по Новоград-Волинському району немає, наявні лише поденні звіти. Однак підрахунок поденних звітів (з Новоград-Волинського району депортованих вивозили 1, 3, та 4 червня) виявляє тотожність загальної кількості депортованих господарств і часткову розбіжність їх національного складу між **сумою** поденних звітів (Новоград-Волинський район — 275 польських та 271 німецьких господарств⁶⁵) і **різницею** загальнообласних даних (там польських господарств 2186, німецьких — 1131⁶⁶) з двічі підтвердженими даними з Ярунського, Олевського, Баранівського та Городницького районів. Вказана різниця для Новоград-Волинського району при загальній незмінній кількості депортованих господарств (546) залишає 259 польських та 287 німецьких господарств. Оскільки в подальших підрахунках ми спираємось на загальнообласні дані, то у таблиці 8 за основу береться саме вказана різниця між загальнообласними даними та сумою 4 вказаних районів.

Таблиця 16

Кількість господарств, депортованих до Казахстану у травні–червні 1936 р. із районів Вінницької області

Назва району	всього	поляків	німців
<i>Берездівський</i>	250	239	11
Волочиський	500	500	
<i>Плужнянський</i>	449	373	76
Проскурівський	250	249	1
Славутський	303	303	
Шепетівський	498	382	116
Разом	2250	2046	204

Таблиця 17

**Кількість господарств, депортованих до Казахстану у травні–червні 1936 р.
із районів Київської області**

Назва району	всього	поляків	німців
Баранівський	620	451	169
Городницький	1048	719	329
Новоград-Волинський	546	259 (275)	287 (271)
Олевський	550	422	128
Ярунський	553	335	218
Разом	3317	2186	1131

Детальні відомості по другому етапу переселення у звіті НКВС подаються спеціальним додатком, тому проблем із їх відображенням не виникло. Вони подані у табл. 18⁶⁷ та 19⁶⁸. У таблиці 20⁶⁹ подано загальні підсумки переселення з України до Казахстану.

Таблиця 18

**Кількість господарств, депортованих до Казахстану у вересні 1936 р.
із районів Вінницької області**

Назва району	Переселено			
	Госп.	осіб	поляків	німців
Антонінський	250	1127	249	1
Базалійський	300	1257	300	
Городоцький	448	1888	448	
Ізяславський (Заславський)	299	1400	299	
Кам'янець-Подільський	500	2077	500	
Ляховецький	500	2128	500	
Орининський	270	1089	270	
Полонський	450	1933	401	49
Сатанівський	500	2026	500	
Смотрицький	300	1280	300	
Старо-Костянтинівський	300	1365	300	
Теофіпольський	499	2104	499	
Чемеровецький	363	1503	363	
Ярмолинецький	250	1053	250	
Всього	5229	22230	5179	50

Таблиця 19

**Кількість господарств, депортованих до Казахстану у вересні 1936 р.
із районів Київської області**

Назва району	Переселено		Нац. склад	
	Госп.	осіб	поляків	німців
Баранівський	500	2515	494	96
Барашівський	570	2892	230	340
Емільчинський	1004	4919	542	462
Житомирський	300	1376	239	61
Коростенський	380	1899	243	137
Новоград-Волинський	550	2706	222	328
Червоноармійський	900	4417	203	697
По області	4204	20724	1083	2121

Таблиця 20

**Підсумкові обласні дані з кількості господарств, депортованих з України
до Казахстану у вересні 1936 р.**

Переселено у вересні по 2 областям	9433	42954	7262	2171
Переселено у травні–червні	5567	27023	4232	1335
Всього переселено у 1936	15000	69977	11494	3506

Підсумовуючи відзначимо, що ми не претендуємо на охоплення у ній усіх переселень 1933–1936 рр. Так, залишилися поза увагою єврейські переселення по лінії Укркомзета, що продовжувалися в 1920-х рр. Про кількісні показники таких переселень свідчить лист І. Шелехеса до ЦК КП(б)У, у якому зазначається, що по цій лінії у 1935 р. переселяється 550 господарств⁷⁰. Не аналізувалися результати вербовки до Єврейської Автономної області і, звичайно ж, у тексті не враховано депортації засуджених осіб. Але порайонний зріз основних переселенських кампаній зафіксовано детально і систематично. Враховуючи ту обставину, що більша частина наведених вище відомостей не публікувалася, сподіваємося, що ця стаття буде слугувати гарним матеріалом для подальших історичних досліджень, дасть поштовх до нових аргументованих роздумів на вказану тему та сприятиме виправленню наявних в історіографії суперечностей та фактологічних помилок.

¹ Див наприклад: *Марочко В.І.* Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків Голодомору. // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 467–472.

² Як боролися з українською мовою останні 400 років? // <http://1tv.com.ua/tv/news/2012/07/15/24127>

³ Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994; Сременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. — К., 1994. — 74 с.; Чирко Богдан. Нацмен? Значить ворог // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 95–111; Рубльов Олександр, Репринцев Володимир. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 116–156; Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 128–134.

⁴ Iwanów M. Pierwszy naród Ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. — Warszawa, Wrocław, 1991; Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — Тернопіль, 1992; Kuczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. — Wrocław, 1994.

⁵ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. — М., 1992,—288 с.; «По решению Правительства Союза ССР...»: Депортация народов : документы и материалы / Сост., коммент. и предисл. Бугай Н.Ф. — Нальчик, 2003. — 926 с.; Сталинские депортации. 1928–1953 / Под. общ ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян — М., 2005; Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» // Н.Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006; Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) — М., 2011.

⁶ Сводная ведомость об отправлении эшелонов на Украину // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. — К., — 2007. — С. 993. У таблиці названа кількість переселених із Івановської до Донецької областей 3 527 господарств. Ймовірно, це описка. Якщо врахувати вказану цифру, то сума переселених господарств не співпадає із вказаною у цьому ж документі загальною кількістю. Суперечить вона і наявній в українських архівах кількості — 3 627 господарств (усі інші цифри ідентичні). Саме остання цифра цілковито узгоджується з усіма іншими (див: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 207).

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6583. — Арк. 2.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 207; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6584. — Арк. 15. Приміром, у першому випадку у зведенні від 29 грудня, яке є також у згаданому збірнику документів, вказується 4630 переселених до Одеської області із Білорусії господарств, а в другому, датованому 15-м січні 1934 р. — 4472.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6584. — Арк. 78–81.

¹⁰ Там само. — Арк. 73.

¹¹ Там само. — Спр. 6585. — Арк. 87.

¹² Сфіменко Г.Г. Лиховісні 30-ті роки на Марківщині // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: матеріали. — Київ–Нью-Йорк, 2000. — С. 348–356.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6585. — Арк. 87.

¹⁴ Сфіменко Г.Г. Лиховісні 30-ті роки на Марківщині... — С. 353.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 73, 78–82.

¹⁶ Постанова ВУЦВК про розформування Божедарівського, Лихівського, Михайлівського, Ново-Миколаївського, Петриківського районів та часткові зміни районних меж Дніпропетровської області //ЗЗ України. — 1933. — Ст. 69.

¹⁷ Ця та інша датовані листопадом 1933 р. зміни адмінподілу див: Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу. Постанова ВУЦВК від 17 листопада 1933 року. // 33 України, 1933. — Ст. 662.

¹⁸ Про розукрупнення Старо-Каранського району Донецької області. Постанова ВУЦВК від 5 листопада 1934 р. // 33 України, — 1934. — Ст. 271.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 15.

²⁰ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 64. — Арк. 39.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 3.

²² ДАЛО. — Ф. Р-1186, о. 2. — Спр. 21. — Арк. 14.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 38.

²⁴ Державний архів Луганської області. — Ф. Р-1186. — Оп. 2. — Спр. 84. — Арк. 28.

²⁵ Справка НКВД СССР о выселении кулачества и антисоветского элемента в первой половине 1935 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 50.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 32.

²⁸ Там само. — Арк. 33–36.

²⁹ Там само. — Арк. 52–53.

³⁰ Справка НКВД СССР о выселении кулачества и антисоветского элемента в первой половине 1935 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 50.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 52.

³² Там само. — Арк. 53.

³³ Там само. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 44.

³⁴ Про розукрупнення районів УСРР. Постанова Президії ВУЦВК від 22 січня 1935 р. // 33 України. — 1935. — Ст. 12.

³⁵ Про склад нових адміністративних районів Донецької області. Постанова президії ВУЦВК від 13 лютого 1935 р. // 33 України. — 1935. — Ст. 18.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 69

³⁷ Там само. — Арк. 52.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 53.

³⁹ ДАЛО. — Ф. Р-1186. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 25.

⁴⁰ Ця та інша датовані листопадом 1933 р. зміни адмінподілу див: Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу. Постанова ВУЦВК від 17 листопада 1933 року // 33 України, 1933. — Ст. 662.

⁴¹ Про розукрупнення Старо-Каранського району Донецької області. Постанова ВУЦВК від 5 листопада 1934 р. // 33 України, — 1934. — Ст. 271.

⁴² Докладная записка секретаря Киевского обкома КПУ П.П. Постышева и председателя Киевского облисполкома М.С. Василенко И.В. Сталину о необходимости дополнительного переселения и выселения контрреволюционных элементов из Киевской области // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 52.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 25. — Арк. 78.

⁴⁴ *Чирко Богдан*. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–НПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 111.

⁴⁵ Постанови Президії Центрального Виконавчого Комітету УСРР «Про розукрупнення районів» // Довідник Адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. — К.: Радбудівництво і право. — 1936. — С. 225.

⁴⁶ Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / Віктор Жезицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 129.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20. — Спр. 7008. — Арк. 2.

⁴⁸ Чирко Богдан. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–НПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 108.

⁴⁹ Совершенно секретно (Особая папка). Постановление № 111/21 сс от 23 января 1936 г. Совета Народных Комиссаров Союза ССР О переселении из УССР в Казахскую АССР // Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» // Н.Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. — М., — С. 209.

⁵⁰ Постановление СНК № 776-120с «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 56.

⁵¹ Донесение зам. начальника ГУЛАГа И.И. Плиннера Наркому НКВД Н.И. Ежову, зам Наркома Я.С. Агранову и зам Наркома НКВД М.Д. Берману о переселении и хозяйственном устройстве украинских переселенцев в КазАССР. Ноябрь 1936 // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 72.

⁵² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 115.

⁵³ Бугай Н.Ф. Л. Берия — И. Сталину: Согласно Вашему указанию... — М.: «АИРО-XX», 1995. — С. 11.

⁵⁴ Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) / В. Дённингхаус; [пер. с нем. В. Дённингхауса; науч. ред. А.И. Савин]. — М., 2011. — С. 534.

⁵⁵ Докладная записка зам. начальника ГУЛАГа И.И. Плиннера Наркому НКВД Н.И. Ежову, зам Наркома Я.С. Агранову и зам Наркома НКВД М.Д. Берману о переселении и хозяйственном устройстве украинских переселенцев в КазАССР. 11 октября 1936 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 69-70.

⁵⁶ Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) / В. Дённингхаус; [пер. с нем. В. Дённингхауса; науч. ред. А.И. Савин]. — М., 2011. — С. 534.

⁵⁷ Докладная записка зам. начальника ГУЛАГа И.И. Плиннера Наркому НКВД Н.И. Ежову, зам Наркома Я.С. Агранову и зам Наркома НКВД М.Д. Берману о переселении и хозяйственном устройстве украинских переселенцев в КазАССР. 11 октября 1936 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 69.

⁵⁸ H. Stroński. Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 roku. Przyczyny, przebieg, skutki, [w:] S. Ciesielski, A. Kuczyński (red.), Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność, Wrocław, 1996. — S. 204.

⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 115.

⁶⁰ Henryk Stroński. Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych // Ucrainica Polonica. Т. 1. — Київ–Житомир, 2007. — С. 208.

⁶¹ Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / Віктор Жезицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 131.

⁶² ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 56.

⁶³ Підрахунки за: ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 50–64 та Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / Віктор Жезицький // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 131.

⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 15–49.

⁶⁵ Підрахунок за даними ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 39, 44, 48.

⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 49.

⁶⁷ Там само. — Арк. 117.

⁶⁸ Там само. — Арк. 117–118.

⁶⁹ Там само. — Арк. 118.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 100.

Переселение и депортации в постголодоморные годы (1933–1936): срез по районам

В научный оборот вводятся систематизированные в порайонном разрезе данные об организованных властями переселениях 1933–34 гг. и депортациях 1935–36 гг., в том числе и по национальному (этническому) признаку. Анализируются причины, география и демографическая статистика указанных явлений. Подробно прослеживается положение с массовым возвращением переселенцев, переехавших в опустошенные Голодомором села юго-восточной Украины в 1933–34 гг.

Ключевые слова: депортация, Голодомор, переселения, национальные (этнические) меньшинства.

Resettlement and deportation in post-Holodomor period (1933–1936): region profiles

The author gives classified regional profiles of resettlement made in 1933–34 as well as deportation during 1935–36, both of which based on national (ethnic) feature. The reasons, geography and demographic data analyzed. Mass return of settlers who moved to the devastated by Holodomor villages of Southern-Eastern Ukraine in 1933–34 was traced.

Keywords: deportation, Holodomor, resettlement, national (ethnic) minorities.